

яких слов'янських областях виникали вже навіть початки державності². Ці погляди Ф. П. Філіна не знайшли повної підтримки в мовознавчому світі і є предметом жвавої дискусії. Однак співставлення їх з даними археології, а саме з фактом різючої єдності матеріальної культури в VI—VII ст. н. е. на величезних просторах, заселених згодом як східними, так і західними та південними слов'янами, може бути інтерпретоване як доказ того, що загальнослов'янська єдність була в цей час об'єктивною реальністю, а процес диференціації трьох галузей слов'янства тільки починався.

Ці міркування висловлені рецензентом в порядку постановки питання. Треба сподіватися, що дослідники слов'янських старожитностей VI—VII ст. ст. звернуть більш пильну увагу на цей аспект і спробують дати йому науково обгрунтоване пояснення.

Додаток до монографії — це широка публікація всіх об'єктів, виявлених на поселеннях Рашків II і III. Тут у стислій формі вивчено і об'єктивно описано кожний об'єкт та виявлений в ньому інвентар. Dodatok містить 63 таблиці, ілюстрації — плани об'єктів та зарисовки речового інвентаря. Слід відзначити повноту і скрупульозність виконання ілюстративного матеріалу, вдале і продумане компонування таблиць, якісні ілюстрації.

Рецензована книга є насамперед детальною високоякісною публікацією результатів досліджень поселень ранньослов'янської празької культури Рашків II і III. Рашків III — перше повністю досліджене поселення цієї культури, на основі матеріалів якого В. Д. Баран обгрунтовує реконструкцію слов'янського поселення VI—VII ст. та характеризує господарство, економіку, соціальний уклад його мешканців та їх демографію. Проводячи широке порівняння з результатами досліджень синхронних селищ сусідньої території, він виділяє подністровський варіант празької культури, простежує його генетичні корені, що дає підстави для висловлення цікавих, досить аргументованих думок про походження празької культури взагалі. Усі положення автор переконливо аргументує численними джерельними матеріалами, уникаючи слабо обгрунтованих тверджень і обережно формулюючи свої думки там, де зараз, через недостатність матеріалів, він змушений обмежуватися висловленням припущень. Критика поглядів опонентів подана в діловому академічному тоні.

В. Д. Баран розглядає ряд актуальних питань теоретичного плану, тому його монографія є вагомим внеском у розвиток ранньослов'янської археології. Її основні положення можуть бути предметом глибокого вивчення вітчизняних та зарубіжних спеціалістів.

Монографія чітка за структурою, логічна за формулюванням наукових положень, витримана за науковим стилем та доступна за викладом думок.

Це безсумнівний творчий успіх автора.

Одержано 15.05.89.

В. В. АУЛІХ

² Філін Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.—Л., 1962.— С. 222.

Винников А. З.

Славянские курганы лесостепного Дона.—

Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1984 (192 с., 39 илл.)

Як відомо, поховальні пам'ятки є однією з найважливіших категорій археологічної культури; вивчення матеріалів та спостереження, зроблені в процесі розкопок, дають підстави для розробки питань етнічної та племінної належності населення, що залишило ці пам'ятки, а також для висвітлення інших сторін його соціально-економічного і культурного розвитку. Оскільки поховальний обряд формується під дією ідеологічних уявлень і в певній мірі відбиває рівень розвитку суспільства, його вивчення виявляється важливе для реконструкції суспільних відносин.

У цьому плані значну увагу привертає праця А. З. Винникова, присвячена вивченню могильників боршевської культури. Поховальні пам'ятки слов'ян Подоння ві-

© О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, 1990 р.

домі давно, проте до книги А. З. Віннікова нагромаджений матеріал був лише частково опублікований¹. У рецензованій монографії автор зібрав усі відомості про досліджувані кургани ареалу боршевської культури, залучаючи і слабо або зовсім не документовані звіти, короткі повідомлення, суперечливі публікації та ін. Більшість матеріалів уперше введена до наукового обігу, що робить працю А. З. Віннікова особливо цінною у джерелознавчому плані.

Рецензована книга складається з вступу, трьох розділів та закінчення. Додатком до них є антропологічні визначення похованих за аналізом кальцінованих кісток (Л. Т. Яблонський).

У вступі автор коротко розглядає історію вивчення поховальних пам'яток басейну р. Дон та формулює завдання свого дослідження. Він цілком слушно зупиняється на значенні праць А. І. Мартиновича, А. А. Стеценка, П. П. Єфименка, П. М. Третьякова, Г. М. Москаленко, особливо виділяючи розробки останньої.

У першому розділі аналізуються матеріали з розкопок курганного могильника поблизу с. Боршево на Дону. Саме там наприкінці 20-х рр. П. П. Єфименко та П. М. Третьяков досліджували городище, яке стало епонімною назвою для слов'янських пам'яток Подоння. Тут з 1905 до 1980 р. розкопано понад 80 насипів, переважна більшість яких вивчалася експедицією Воронежського держуніверситету. Вичерпні відомості про кожен з розкопаних курганів подано у добре продуманій таблиці.

Автор висловлює ряд цікавих думок, зокрема, про відмінності в керамічному комплексі городищ і могильників за складом та технологією (с. 28, 41, 42), наявність архаїчних форм посуду в деяких похованнях, а також спеціально виготовлених посудин для поховання. Останнє підтверджується спостереженнями Г. М. Нікольської, В. А. Малым при розкопках в'ятицьких могильників у Волго-Окському басейні, сіверянських курганів на Дніпровському Лівобережжі². Поряд з цим автор справедливо відзначає, що не завжди при розкопках боршевських курганів додержувалися належного методичного рівня. Так, наприклад, не завжди досліджувалися рови навколо на сипів, які могли б дати додаткову інформацію (с. 19).

Викликає сумнів категоричне твердження А. З. Віннікова про відповідність кількості горщиків з кальцінованими кістками кількості поховань. Це спостереження може бути вірним лише для деяких курганів, що наочно ілюструє згадана таблиця (пор.: с. 34 та с. 14—16).

У другому розділі розглядаються матеріали з 4-х могильників на р. Воронеж. Автор детально характеризує кожен з них і на підставі загальних ознак виділяє п'ять типів поховального обряду. Найбільш репрезентативним з них, як слушно доводить автор, є II Білогірський могильник. Значну різноманітність у групах поховань автор пояснює не лише хронологічними причинами, а й змішаним складом населення в етнічному відношенні, що залишило цей могильник. Як приклад можна навести також Лисогірський могильник, який виник на місці хронологічно передуючого поселення та, можливо, могильника. На нашу думку, не можна категорично говорити про трансформацію алаано-болгарського поховального обряду під впливом слов'янського середовища в трупоспалення, оскільки останній був властивим деяким племенам салтово-маяцької культури. Так, поховання за обрядом трупоспалення є на Дмитрівському могильнику салтівської культури, а також могильнику біля с. Суха Гомольша.

У розділі особлива увага приділяється аналізу керамічного комплексу, що походить з розкопаних поховань. Можна погодитися з автором, що якась частина посуду виготовлялася лише для поховань (с. 132). Дуже цікавою особливістю II Білогірського могильника є наявність як власне салтівського посуду, так і його імітацій місцевого виготовлення, а також присутність «компромісних форм» та технологій. Тому дуже важливим є виділення групи посуду угро-фінського походження, проте

¹ Єфименко П. П., Третьяков Н. П. Древнерусские поселения на Дону // МИА.— 1948.— № 8; Москаленко А. Н. К вопросу о погребальном обряде древнерусского населения Среднего и Верхнего Дона // МИА.— 1970.— № 176.— С. 108—110; Москаленко А. Н. Славяне на Дону (боршевская культура).— Воронеж, 1981.— С. 7—57, 114—133.

² Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА.— 1968.— № 152.— С. 28—124; Никольская Г. Н. Земля вятичей (К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.).— М., 1981.— С. 27—41, 97—119; Сухобоков О. В., Иченская О. В., Орлов Р. С., Юренко С. П. Работы на роменско-древнерусских памятниках у с. Каменное Сумской области // АО 1977.— М., 1978.— С. 387, 388; Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы // АО 1976.— М., 1977.— С. 376.

визначати її етнографічну приналежність («мордовська») необхідно дещо обережніше: сумнівно, що в час, який розглядаємо, вже існувала мордовська народність — її оформлення відноситься до фінальної стадії феодальної формації.

Особливу увагу привертає кераміка волинцевського типу, серед якої є гончарні горщики (курган № 91 Білогірського могильника) та ліпні наслідування гончарським зразкам. Деякі з них дуже близькі до власне волинцевських посудин з пам'яток Дніпровського Лівобережжя (рис. 18, 3), проте більшість має технологію, пропорції та особливості форм, властиві місцевій — боршевській традиції.

Дуже цінним, на нашу думку, є спостереження А. З. Віннікова про наявність певних закономірностей при розподілі посуду за окремими курганными групами (с. 146, 147).

У третьому, заключному розділі автор ґрунтовно і переконливо вирішує питання про джерела культури населення лісостепового Подоння, слухно вбачаючи генетичну близькість між боршевськими та верхньоокськими могильниками. А. З. Віннікову вдалося показати еволюцію поховальних звичаїв місцевого населення, що в деяких випадках істотно ускладнювалася припливом нових слов'янських груп, визначити роль та питому вагу салтівських та кочівницьких етнічних компонентів, які начебто змінили свої поховальні звичаї під впливом оточуючого слов'янського масиву.

Разом з тим не можна безастережно прийняти висновок автора про переселення якоїсь групи слов'ян з території Правобережного Подніпров'я. Така гіпотеза потребує серйозної та всебічної аргументації, аналізу всієї маси керамічного матеріалу, наведення переконливих аналогій. На жаль, у даному випадку перед нами лише посилання на авторитет І. І. Ляпушкіна та І. П. Русанової³, без жодної критики їхніх положень. На нашу думку, якщо просування правобережних слов'ян і мало місце, то не в таких широких масштабах, як це уявляли названі дослідники. Відносно поодиноких форм горщиків празького (корчацького) типу можна відзначити, що подібні форми, або похідні від них, є в керамічних комплексах усіх східнослов'янських культур у межах загальнослов'янської ойкумени. І боршевські пам'ятки в цьому випадку не є винятком. Навряд чи переселення з Правобережжя здійснювалося через лісостепові райони Дніпровського Лівобережжя, що було б цілком природним, але нам невідомі археологічні матеріали, що підтверджують таке припущення. Показати шляхи пересування правобережних слов'ян на територію Подоння автор і не намагається. З іншого боку, можна говорити про пересування лівобережних слов'ян на територію, що розглядаємо, а також і на Правобережне Подніпров'я. Це, як відомо, відбулося у наявності волинцевської кераміки як у могильниках боршевської культури, так і на поселеннях у районі Києва⁴.

Вважаємо, що контакти боршевців з племенами салтівської культури не можна обмежувати лише вузьким проміжком часу в X ст., до чого схиляється А. З. Вінніков (с. 176, 178 та ін.). У цьому випадку необхідно визнати, що слов'яни з'явилися на території Подоння не раніше X ст. У той же час загальновідомим фактом є значно давніша (з VIII ст.) історія існування алано-болгарських носіїв салтівської культури в Подонні. Додамо до цього також наявність знахідок волинцевської кераміки в боршевських могильниках, час існування якої не виходить за межі VIII ст.⁵ Тому більш ймовірною є думка В. В. Седова про те, що слов'яни в басейні Дону з'являються наприкінці VIII ст. Отже, до VIII ст. відносяться і контакти слов'ян Подоння з племенами салтівської культури.

Слов'янські старожитності більш раннього часу в басейні Дону поки що не виявлені, тому не має даних говорити про джерела боршевської культури місцевого походження. Проте, ймовірно, є деякі підстави для постановки питання про місцеві

³ Ляпушкин И. И. Указ. соч.—С. 12—22; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. Культура пражского типа.—М., 1976.—С. 200; Русанова И. П. Курганы XI—XII вв. у с. Буки Житомирской области // КСИА АН СССР.—1967.—Вып. 110.—С. 42—47.

⁴ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія.—1977.—Вып. 22.—С. 50—65; Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь.—К., 1979.—С. 74—92; Петрашенко В. А. Лесостепное правобережное Поднепровье в VIII—X вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1982.—17 с.

⁵ Юренко С. П. Волинцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.—К., 1985.—С. 117; Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII—первой половины VIII вв.). Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—Л., 1987.—С. 11—14.

корені у формуванні боршевської культури, що витікає хоча б з вивчення матеріалів кургану № 1 Лисогірського могильника, де наявні посудини найбільш архаїчних форм.

На нашу думку, автору слід було б підкреслити ті риси поховального обряду, що відзначались літописцем, та зробити наголос на відповідності археологічних даних із свідченнями писемних джерел.

У книзі А. З. Віннікова також мають місце прикрі погрішності, є випадки неадекватного вживання термінів. Так, на с. 74 і 139 автор вживає слово «тризна», тоді як вище у тому ж значенні виступає слово «страва». Але ж відомо, що це різні поняття, і тому не можуть бути взаємозамінними. Крім того, деякі предмети, про які йшла мова у відповідних розділах, практично залишилися неопублікованими (перстень — с. 60; підвіски, бляшки — с. 68).

Рецензована книга А. З. Віннікова вводить до наукового обігу дуже цінні та чисельні матеріали, що мають велике значення для висвітлення історії слов'янського населення басейну Дону, а також алано-болгарських племен, що разом із слов'янами (вятичі, сіверяни, радимичі) підкорялися Хозарському каганату. Цікаві спостереження автора, досить повна публікація матеріалів досліджень боршевських могильників сприяє також розробці складних питань слов'яно-алано-болгарських контактів, їхньої ролі у складанні російської народності.

Одержано 04.03.89.

О. В. СУХОБОКОВ, В. В. ПРИИМАК

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

ОБРЯДЫ И ВЕРОВАНИЯ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ.

36. наук. праць.— 14 арк. (в обкл.): 3 крб. 10 коп.

Збірник присвячений дослідженню релігійних уявлень давнього населення території УРСР в широкому хронологічному діапазоні: від доби бронзи до давньоруського часу. Спираючись на нові археологічні матеріали, автори нетрадиційно висвітлюють складні проблеми виникнення, становлення та розвитку ранніх форм релігійних уявлень. Значна увага приділяється релігії докласових і ранньокласових суспільств, для яких характерний перехід від міфотворчо орієнтованого світогляду родового суспільства до релігійної ідеології класового суспільства. Розкривається роль ідеології в процесі формування перших античних полісів на півдні країни. Розглядається проблема переходу від системи релігійного політеїзму до монотеїзму в умовах складання станово-класових державних утворень і, зокрема, часу і обставин поширення християнської ідеології серед населення Херсонеса і Давньої Русі. Автори роблять висновки про наявність тривалого перехідного періоду між язичництвом і християнством, поширення якого супроводжувалось загостренням соціальної боротьби.

Для археологів, істориків, співробітників музеїв, студентів вузів, пропагандистів, всіх, хто цікавиться давньою історією нашої країни